

Avstand og nærhet som militæretisk utfordring

Gudmund Waaler, Sjøforsvarsstaben/Sjøkrigsskolen
Tor Arne S. Berntsen, Forsvarets høgscole
Gerry Larsson, Försvarshögskulan Karlstad
Sofia Nilsson, Försvarshögskulan Karlstad

Sammendrag

Soldater er i dag i besittelse av våpensystemer som gjør det mulig for dem å ta liv på stor avstand. I denne studien drøfter vi hvilken betydning avstand og nærhet har for opplevelsen av moralsk stress og moralsk ansvarsfølelse i en militær kontekst. Studien viser at psykologisk nærhet har stor betydning for vårt moralske engasjement. Soldatene opplever mest moralsk stress og har størst moralsk ansvarsfølelse i situasjoner som involverer mennesker de har psykologisk nærhet til. Da har en eventuell fysiske avstand liten innvirkning på den moralske ansvarsfølelsen. Har soldatene stor psykologisk avstand til personer eller grupper, reduseres det moralske engasjementet. Fysisk avstand kan være med på å forsterke denne tendensen. I situasjoner der soldater befinner seg på lang avstand til mennesker de ikke har noe psykologisk forhold til, er det lite moralsk stress knyttet til bruk av vold. Samtidig vet vi at både psykisk og fysisk nærhet kan være problematisk i en moralsk kontekst. Ingen overgrep er verre enn dem som blir utført av personer man har psykologisk nærhet til. Opplever man psykologisk nærhet til autoritære personer med voldelige trekk, kan dette innebære at det oppleves problematisk å handle etter egen overbevisning. Noen av de mest brutale overgrepene i krig skjer i situasjoner der overgriperen har fysisk nærhet til ofrene.

Så lenge vi mennesker har drevet med krig, har vi forsøkt å utvikle teknologi og våpen som er stadig mer treffsikre og effektive på lang avstand. Det har gjort at vi har kunnet fjerne oss lengre og lengre vekk fra slagfeltet, og øke avstanden mellom oss og vår motstander (Berntsen, Dyndal og Johansen, 2016). Med stor avstand reduseres risikoen for tap av egne soldaters liv. Samtidig kan den fysiske avstanden innebære en moralsk utfordring for soldatene. Det øker mulighet for at de distanserer seg og glemmer at de som rammes er mennesker med familie, venner og barn. Det betyr ikke at fysisk nærhet automatisk fører til økt empati og større moralsk engasjement.

Vår interesse for problemstillingen som drøftes i denne artikkelen ble vekket da vi intervjuet 28 soldater med skarp erfaring fra Afghanistan. Da vi analyserte intervjuene, ble det etter hvert klart at opplevelsen av psykologisk avstand har minst like stor betydning for soldatenes moralske engasjement som den fysiske avstanden. Vi fant ikke noen form for rasisme eller negativ innstilling til afghansk kultur hos soldatene. Samtidig så vi at den afghanske befolkning ble omtalt på *generell basis* eller var *fraværende* i de fleste intervjuene. En hovedårsak kan være at soldatene har få sosiale relasjoner til afghanere (Mattews et al., 2011). Den manglende involveringen med afghanere så ut til å ha skapt en psykologisk distanse (Mischel, 1996). Kontrasten ble veldig tydelig når vi analyserte et par intervjuer der soldatene fungerte som rådgivere for afghanske militære. De hadde opparbeidet nære relasjoner til de afghanske kollegene og hadde et tydelig moralsk engasjement for saker som involverer dem. I denne artikkelen vil vi gå inn på dette problemområdet, og drøfte hvilken betydning nærhet og avstand har for opplevelsen av moralsk stress og moralsk ansvarsfølelse i en militær kontekst.¹

Hva legger vi i begrepene avstand og nærhet

Nærhet er ikke et entydig begrep. Når vi omtaler familie og venner som "de nærmeste", handler det om *psykologisk* nærhet og ikke *fysisk* nærhet. En sønn eller datter kan være langt borte i geografisk forstand, men likevel oppleve vi sterk nærhet til dem fordi vi er bundet av en familierelasjon. I Construal level theory (CLT) beskriver psykologisk avstand i fire ulike dimensjoner: 1) avstand i tid 2) avstand i rom 3) sosial avstand 4)

hypotetisk avstand (Trope et al., 2010²). Mennesker vi tilfeldig treffer på gaten engasjerer oss sjelden selv om de er fysisk nær oss. Vi kan oppleve avstand fordi noe eller noen er langt borte i *tid* eller *rom*. Noen mennesker har vi *sosial avstand* til fordi de tilhører en annen gruppe enn oss selv med en annen kodeks og kultur enn den vi er fortrolig med i vår gruppe. En situasjon kan oppleves *fern* og *hypotetisk*.

Videre kan det være en *kausal avstand* fra man beslutter å gjennomføre en handling og til handlingen faktisk blir utført. I Forsvaret har man en kommandolinje som tilsier at en beslutning om bruk av makt går gjennom flere ledd før den iverksettes. Når sjefen gir en ordre er det andre som utfører den i praksis. Stor kausal distanse innebærer ikke nødvendigvis at man opplever psykologisk distanse til operasjonene på bakken. I mange tilfeller kan den militære sjefen se soldatene gjennomføre ordre: han kan være nær nok til å se det fysisk, han kan følge det via ulike kamera soldatene har med seg eller han kan følge det optisk via bilder fra satellitter/droner. Problemstillingen rundt kausal distanse er særlig relevant i diskusjonen om nærhet og avstand knyttet til bruk av droner i moderne krigføring.

Avstand og nærhet kan betegne målbare fysiske størrelser, men kan også fremstå som et *språklig fenomen*. Vi kan ta ut avstand til mennesker gjennom å omtale dem på en *upersonlig* måte. Vi kan bruke *språklige bilder* (eufemismer) som skaper avstand. A. Bandura peker på at språklig *dehumanisering* av motstander kan føre til at det moralske engasjementet for motstander reduseres.³ Nick Haslam mener det finnes to former for dehumanisering: 1) bruke nedlatende eufemismer som umenneskeliggjør motstander - "Animalistic dehumanization" 2) "Tingliggjøring" av motstander - "Mechanistic dehumanisation". Bruker man nedlatende omtale av motstander, viser det holdninger det er viktig å være på vakt mot. Vi vil undersøke om bruk av tekniske ord og formelt språk som "tingliggjør" motstander i kamp, har samme effekt.

Hypotese

I denne studien vil vi drøfte følgende hypotese: *Den subjektive opplevelsen av nærhet og avstand til situasjoner og personer har stor betydning for vårt moralske engasjement og vår opplevelse av moralsk stress.*

¹ *Moralsk stress oppstår når man 1) står i et reelt vanskelig etisk dilemma, 2) opplever at man er forhindret fra å gjøre det man mener er rett eller 3) blir tvunget til å gjøre det man mener er galt (Nilsson et al, 2012; Nilsson et al., 2015; Hyllengren et al., 2016).*

² *"Psychological distance is egocentric: its reference point is the self in the here and now, and the different ways in which an object might be removed from that point—in time, in space, in social distance, and in hypotheticality—constitute different distance dimensions."*

³ *Mechanisms of Moral Disengagement: 1) Moral justification. 2) Displacement of responsibility. 3) Diffusion of responsibility. 4) Disregard and distortion of consequences. 5) Dehumanization. 6) Attribution of blame. 7) Moral disengagement and self-deception. (Bandura, 1990)*

I artikkelen drøfter vi fire problemfelt knyttet til nærhet og avstand. Vi undersøker først hvilke konsekvenser det endrede operasjonsmønsteret med økt fokus på egensikkerhet har hatt for soldatenes opplevelse av nærhet til afghanere. I forlengelse av dette kartlegger vi hvilke mekanismer som kan skape psykologisk avstand. Vi ser så nærmere på moralske utfordringer knyttet til psykologisk nærhet. Til slutt drøfter vi hvilke konsekvenser den moderne teknologien kan ha for vår opplevelse av nærhet og avstand. For å belyse disse problemfeltene har vi brukt et empirisk materiale.

Materiale og metode

Denne artikkelen er del av et større forskningsprosjekt der vi har fokus på soldater med kamperfaring fra Afghanistan. I utgangspunktet ønsket vi å finne ut hva som stresset dem moralsk, hvordan det var å ta liv og miste medsoldater i operativ setting (Waalder, 2013). Vi valgte en kvalitativ tilnærming. Utvalget av informanter var styrt av formålet med forskningen. Vi startet derfor med å intervju soldater vi visste hadde skarp erfaring. De gav oss tips om andre soldater med kamperfaring vi burde snakke med (i.e., Snøballmetoden Jacobsen, 2003). 17 norske og 11 svenske soldater i alderen 27-54 år er intervjuet.⁴ For å oppnå større grad av representativitet valgte vi å intervju soldater på ulikt nivå i organisasjonen med ulike spesialiteter (Jacobsen, 2003). 10 av informantene var operative soldater lavt nivå, 7 var operative mellomledere, 4 var spesialrådgivere og 7 var ledere på høyere nivå.

For å bearbeide intervjuene valgte vi å gjennomføre en meningskategorisering (Kvale, 1997). I fellesskap drøftet og analyserte vi ulike tema og fenomener i intervjuene. Analysen gav økt kunnskap om fenomener vi var interessert i (som moralsk stress, ta liv, mening, motivasjon og læring osv.). Samtidig gav arbeidet med intervjuene tilgang til ulike problemfelt vi ikke hadde vært oppmerksom på da vi startet forskningsarbeidet. Hypotesen vi drøfter i denne artikkelen er et eksempel på et problemfelt som er generert av et metodisk arbeid med intervjuene (Jacobsen, 2003). Da vi startet forskningsarbeidet var vi ikke oppmerksom på den betydningen psykologisk nærhet ser ut til å ha for opplevelsen av moralsk ansvar hos soldater i kamp.

Når nærhet ikke skaper moralsk engasjement – gettoisering som moralsk utfordring

Operasjonsmønsteret i Afghanistan har endret seg mye siden de norske soldatene kom til Meymaneh i 2005. Soldatene hadde med seg en tradisjon fra Balkan der det ble lagt stor vekt på kontakt med sivilbefolkningen. Hovedkvarteret i Meymaneh ble plassert i en gammel bankbygning midt i byen og soldatene var synlig tilstede i bybildet. Etterhvert vokste det frem et skjørt tillitsforhold mellom soldatene og sivilbefolkningen. Karikaturtegnene av Muhammed i Jyllands-posten endret stemningen i byen.⁵ Om morgenen 7. februar 2006 smeller det. En stor folkemengde går til angrep på leiren. Demonstrantene kaster ”molotov cocktails” og håndgranater. Soldatene svarer med tåregass og ufarlig ammunisjon.⁶ Vestlige soldater blir truffet og skadd. Etter mange timer bestemmer man seg for å skyte skarpt. Fire personer med våpen i folkemengden blir drept av norske soldater. Situasjonen fører til at soldatene spør seg om meningen med operasjonen:

– *[V]i går inn i situasjonen og prøver å bygge opp tillit, (...) det (er det) mye det handler om, også i løpet av to timer så er all den tilliten vi hadde bygget opp (...) helt borte. Og det gjelder jo (...) lokalbefolkningen (...) helt klart denne moskemannen hadde klart å snu stemningen i byen mot oss (...), mye spytting og sånn når vi var ute på gaten etter dette (...) så det vil jeg si var meningstap ja...”(Lars 43)*

De som soldatene skulle beskytte har snudd seg mot dem. Intervjuene viser at det fører til motivasjons- og meningstap for soldatene (Uzi Ben-Shalom et.al., 2012). Er det virkelig verdt å dø for Afghanistan? I en slik situasjon kan man se for seg at den (politiske og militære) ledelsen vil være opptatt av å skape ny mening og ny motivasjon i den hensikt å sette soldatene i stand til å utføre nye risikofylte oppdrag. Det skjer ikke. Media i Norge er opptatt av hvilken risiko soldatene utsetter seg for.⁷ 24. november 2007 gjennomføres en demonstrasjon hvor det aksjoneres for å få soldatene hjem.⁸ Den politiske og militære ledelsen reagerer med økt fokus på sikkerheten til de norske soldatene.⁹ I 2006-2007 investeres det i pansrede Iveco-biler for å erstatte

⁴ Å arbeide komparativt med svenske og norske informanter har økt muligheten vår til å kunne generalisere (Jacobsen, 2003).

⁵ 30. September 2005 publiserte Jyllands-Posten 12 karikaturtegninger av Muhammed tegnet av Kurt Westergaard.

⁶ Flash bang = en ikke-dødelig eksplosiv som brukes til midlertidig å desorientere en motstanders sanser. ”Less-lethal” = ammunisjon som ikke er dødelig på litt avstand.

⁷ <http://www.bt.no/nyheter/utenriks/Strom-Erichsen---Minner-oss-om-at-risikoer-er-til-stede-151461b.html> (22.05.2017 11:09)

<http://www.nettavisen.no/1063401.html> (22.05.2017 11:09)

<http://www.dagbladet.no/nyheter/umulig-a-si-at-sikkerheten-var-god-under-operasjonen/64529502> (22.05.2017 11:09)

⁸ <http://www.dagbladet.no/nyheter/hent-soldatene-hjem/66408631>

⁹ Allerede i februar 2005 da det ble besluttet at Norge skulle konsentrere seg om å bidra i Nord-Afghanistan, var en av de viktigste grunnene at dette området var sikrere enn Sør-Afghanistan. (NOU 2016, 194)

de upansrede bilene. Politikerne ønsker ikke å miste soldater i Afghanistan.¹⁰ I 2007 flyttes leiren fra byen der de kunne ha nærkontakt med befolkningen og ut på flystripen.¹¹ Leiren blir helt avstengt og sikker. Etter en stund er det ikke engang afghanske vaskehjelpere i leiren.

Redselen for å ta risiko for egne styrker og prioriteringen av sikkerhet påvirker operasjonen på flere sentrale områder. I utgangspunktet er det stor psykologisk distanse mellom afghanere og norske soldater på grunn av språk og kultur. En konsekvens av det økte fokuset på sikkerhet er at soldatene trekker seg nesten helt bort fra den afghanske livsverden og blir *isolert* og *gettoisert*.¹² Soldatene er ikke lenger involvert i afghanernes hverdagsliv og engasjementet for afghanerne reduseres. Når den faktiske interaksjonen med afghanerne blir mindre, er en av konsekvensene at den sosiale distansen øker.¹³ Den militære overlegenheten som vestlige styrker innehar, muliggjør en slik strategi. Uten total dominans i luften og teknisk overlegenhet for bakkestyrkene, ville man vært tvunget til å ta høyere risiko. Samtidig innebærer dette et etisk dilemma: Plikten til å ta vare på sine menn blir forstått som viktigere enn plikten til å løse oppdrag og plikten til å beskytte sivilbefolkningen (Snider et. al., 2010). Den manglende involveringen med sivilbefolkningen øker faren for at soldatene ikke ser helheten i operasjonen. Soldatene er først og fremst opptatte av sine arbeidsoppgaver og mindre opptatt av hvilke konsekvenser det de er med på kan få for afghanere (Bandura, 1990¹⁴). Det oppstår en avstand mellom handlingen og dens konsekvenser. Avstanden "...svækker handlingens moralske betydning og utelukker dermed all konflikt mellom ens personlige standard for moralsk anstendighet og det umoralske ved handlingens sosiale konsekvenser" (Baumann, 2006). Den økende sosiale distansen medfører at soldatene i stadig mindre grad må forholde seg til den situasjon som den jevne afghaner befinner seg i. Dette kan innebære at det blir vanskeligere for soldatene å "forstå" afghanerne og deres handlingsmønstre. Opplevelsen av psykologisk distanse kan innebære at soldatene opplever seg som passive

tilskuere og ikke aktive *deltagere* i afghanernes daglige problemer (Skjervheim, 1996; Waaler, 2012). Vi har imidlertid ingen funn som tyder på at gettoiseringen fører til at soldatene behandler afghanere dårlig, omtaler dem på en nedsettende måte eller mangler respekt for dem. Gettoiseringen får ingen direkte negative moralske konsekvenser for soldatenes handlingsmønstre, men den virker passiviserende. Samtidig kan det se ut til at de vestlige soldatene ikke har mulighet til å opparbeide den *tilliten* blant lokalbefolkningen som er en forutsetning for å lykkes med å skape fred. For afghanerne blir det enklere å vende seg til Taliban, som er til stede blant befolkningen på landsbygda (Kilcullen, 2010). Vi må derfor spørre oss om prioriteringen av sikkerhet for vestlige soldater skaper en psykologisk avstand til afghanere som kommer i veien for oppdragets mål: å stabilisere Afghanistan.¹⁵

Mekanismer som skaper psykologisk avstand

I våre intervjuer ser vi en tendens til at soldatene bruker ord og begreper som "tingliggjør" motstanderen og ufarliggjør voldshandlinger når de er i en kampsituasjon. Soldatene tar i bruk formuleringer som "å ta ut det målet" istedenfor å si "drep den Talibankrigeren". Gjennom å velge og bruke bilder og språk som ufarliggjør handlingen, blir det lettere å holde fokus på de oppgavene man er satt til å løse ("*Euphemistic labelling*") (Bandura, 1990). I praksis kan dette hjelpe soldatene til å holde sterke følelser unna og fokusere på oppdragsløsningen (i.e., problemrettet stresshåndtering; Larsson, 2010). Soldatene vi har snakket med bruker i liten grad *nedlatende* omtale i den hensikt å frata motstanderne deres menneskelige verdighet (Animalistic dehumanization). Samtidig vet vi at de mest bestialske handlinger i krig foregår i situasjoner der overgriperne er fysisk nær sine ofre. Aktiv dehumanisering gjennom bruk av eufemismer og nedlatende omtale kan skape en psykologisk avstand som gjør at man ikke opplever motstanderen som et menneske. De grove krenkelsene som mennesker ble

¹⁰ I USA går fenomenet under betegnelsen: "[The] body-bag syndrom. The negative relationship between high levels of troop casualties and public support for war." Kaarbo 2010, 148 Forfatterne peker på at "the body-bag syndrome" har hatt avgjørende betydning for krigen i Korea, Vietnam og Iraq. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/northamerica/usa/1327353/American-body-bag-syndrome-is-holding-back-Nato.html> (22.05.2017 11:30) <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2434435/Ministry-Defence-urged-make-repatriation-ceremonies-low-key-reduce-body-bag-syndrome.html> (22.05.2017 11:29)

¹¹ NOU 2016, 122

¹² Gettoisering = ghettoization. Begrepet er hentet fra Zygmunt Bauman og brukes av ham for å beskrive hvordan vår tids oppløsning av fellesskap og individualisme danner grunnlaget for at det oppstår nye, mindre og tette fellesskap som isolerer seg fra omverden. (Baumann, 2000) Vi bruker begrepet for å beskrive hvordan de internasjonale styrkene isolerer seg for å skape sikkerhet.

¹³ "In social psychology, spatial distance is often used to measure social distance." (Trope et. al., 2010).

¹⁴ "Diffusion of responsibility" er en av flere moralske utkoblingsmekanismer.

¹⁵ " NOU 2016:8

<https://www.regjeringen.no/contentassets/09faceca099c4b8bac85ca8495e12d2d/no/pdfs/nou201620160008000ddpdfs.pdf> (20.06.2016)

utsatt for i konsentrasjonsleirene under 2. verdenskrig, foregikk ofte helt uten sterke negative følelser. Fangevokterne hadde opparbeidet rolledistanse og følte seg ikke ansvarlige for det som foregikk (Welzer, 2013). I vårt materiale ser vi at soldatene velger å bruke et helt annet og mer direkte språk når de ikke er ute på oppdrag. Gjennom å omtale motstander med respekt, bruke tid til å snakke realistisk om hva som har skjedd og unngå tingliggjøring av motstanderen i rolige faser, skapes det grunnlag for moralsk ansvarlighet.

Man kan innvende at vårt etiske ansvar i *prinsippet* ikke avhenger av fysisk eller psykologisk distanse.¹⁶ Moralsk ansvar er ikke nødvendigvis det samme som følt ansvar. Nettopp derfor er det avgjørende at soldater har et bevisst forhold til de situasjoner og relasjoner der engasjementet og empatien utfordres eller er fraværende. Opparbeider man seg psykologisk distanse til en gruppe mennesker, kan det innebære at man ikke engasjerer seg i problemene deres og kobler ut det moralske engasjementet. Gruppen oppleves irrelevant. En analyse av soldatene uformelle gruppenormer gav noe av det samme inntrykket. De fokuserer i hovedsak på lojalitet og samhold *internt i soldatgruppen*. Fenomenet ble enda tydeligere da vi analyserte noen intervjuer av svenske offiserer som fungerte som rådgivere for afghanske militære. Der fant vi en helt annen *nærhet* til afghanske sivile og militære. Louis (42) var rådgiver for afghanske offiserer og levde tett på dem. Iver (50) var sjef i Meymaneh på et tidlig tidspunkt da vestlige styrker hadde mye kontakt med sivile afghanske myndigheter. Interaksjon og nærhet skaper sosialt engasjement. Både Louis og Iver (50) beskriver et moralsk engasjement som følge av hyppig kontakt og nære relasjoner med afghanere.¹⁷ Kjenner soldatene til hvilke mekanismer som skaper psykologisk avstand, kan de aktivt motvirke dette ved å unngå *språklig fremmedgjøring* samt skape *nødvendige sosiale møteplasser* med afghanere. Vi har til nå hatt fokus på effekten psykologisk avstand kan ha for opplevelsen av moralsk ansvarlighet. Det betyr ikke at psykologisk nærhet med nødvendighet fører til god moralsk opptreden. For også nærhet har noe av den samme moralske ambivalens ved seg som avstand.

Psykologisk nærhet som moralsk utfordring

Soldatene vi har intervjuet beskriver relasjonen til kollegene som sterk. Å måtte stole på sine kolleger i kamp-

situasjoner bygger fellesskap, militært "camaraderie". For mange utgjør soldatgruppen deres primærgruppe så lenge de er "ute" og tjenestegjør. Det er derfor ikke overraskende at en av de viktigste gruppenormene blant soldatene beskrives som villigheten til "...å ta en kule for kameraten." I de gode relasjonene mellom soldatene opparbeides *lojalitet* og *tillit* som igjen gjør at man kan handle *modig*. Sigurd (27) er sjåfør og sitter inni bilen når teamet hans blir angrepet under et oppdrag. Han vet det er livsfarlig å gå ut av bilen, men velger likevel å gjøre det for å beskytte sine kamerater. Soldatene beskriver også betydningen av *sosial støtte* fra nære kolleger når de mister medsoldater eller blir skadet. Analysen av intervjuene viser at den psykologiske nærheten soldatene opplever i sin primærgruppe skaper en gjensidig ansvarsfølelse som motiverer dem til gode handlinger i stressende situasjoner.

Samtidig ser vi at nære relasjoner kan stille oss overfor *vanskelige valg og dilemmaer*. Da vi undersøkte hvilke situasjoner og hvilke relasjoner som skapte moralsk stress blant soldatene, fant vi at de opplevde mest moralsk stress i beslutninger som angikk mennesker de hadde nære relasjoner til. For soldatene var det vanskelig å reise ut på risikofylte oppdrag når de visste at "*de nærmeste*" satt hjemme og var redde. Det moralske stresset er en konsekvens av at soldatene opplever at de selv har valgt å reise ut på risikofylte oppdrag. Når de var med på en operasjonen som var farlig, medførte det at det moralske stresset i forhold til de nærmeste økte. Nesten alle soldatene uttrykker at det knyttet seg mer moralsk stress til dette valget enn til det å bruke vold og ta liv når man må.

Den bindingen soldatene har til sine nærmeste familiemedlemmer eller til gode kolleger, påvirkes i liten grad av fysisk og geografisk avstand. Når soldater mister gode kolleger i kamp, er følelsene og de følelsesmessige reaksjonene like sterke hos kollegene som får med seg det som skjer fra avstand. Psykologisk og sosial nærhet skaper grunnlag for sterke positive følelser som empati og kjærlighet. Samtidig vet vi at nære relasjoner kan vekke sterke negative følelser av raseri og aggresjon. Når nære kollegarelasjoner utfordres under press eller om noen svikter, kan dette føre til at forholdet blir helt ødelagt. Nære relasjoner er krevende. Når de ikke fungerer kan det vekke følelser som fører til at man ødelegger for hverandre og handler umoralsk i affekt.

¹⁶ Peter Singer er kritisk til nærhetsetikken. Han mener avstand er irrelevant når det handler om vårt etiske ansvar. Vi har like stort ansvar for et barn som sulter i et fremmed land, som for et barn som holder på å drukne rett fremfor oss. (Singer, 1972)

¹⁷ Vi finner et lignende engasjement hos Noah 49 når han bevitner adferd han ikke kan stå inne for. "[Den afghanske] brigadchefen (...) blev jättearg på en soldat. [Bilen hans] såg jättefin ut på utsidan. [S]å ber han soldaten öppna motorhuven. Och soldaten blir ju helt förskräckt (...) och han öppnade motorn och blir jätteförbannad. Det ser ju ut som fan där inne. Och så öppnade han bagageutrymmet och det ser ännu värre ut där, ostädad och matrester och, inne i fordonet. Och han blir så förbannad så att han klappade till den där soldaten. Han slår honom helt, misshandlar med knyttnävorna."

Samholdet mellom gode kolleger kan også være bærer av et farlig negativt potensial.

Å se hva som er rett og *bestemme seg* for hva som er rett å gjøre, er ikke nok. Man må også være *motivert* og i besittelse av *moralsk handlekraft* i situasjonen for å kunne bety en forskjell (Rest, 1986). Sosialpsykologiske studier viser hvor sterkt uformell og formell *autoritet* virker på oss. (Milgram, 1961) Utsettes soldater for *gruppepress* fra dem de føler sterk tilknytning til, er de mer utsatt for å begå moralske overgrep (Zimbardo, 2007; Windslow, 1998). Donna Windslow beskriver hvordan det sterke samholdet i "The Canadian airborne regiment" var en medvirkende årsak til overgrepene og krigsforbrytelsene som ble utført under FN-operasjonen UNOSOM II i Somalia i 1993. Da soldatene slo i hjel en somalisk tenårings og dokumenterte det med bilder som senere ble lekket til media, ble det en offentlig skandale. Hendelsen ble beskrevet som "Canada's national shame" Lojalitet uten kritisk distanse er farlig. Det sosiale trykket i nære relasjoner er ingen garanti for moralsk adferd.

Til tross for menneskets tilbøyelighet til å gi etter for gruppepress, er det viktig å fastholde at enkeltmennesker også kan stå opp mot et overveldende gruppepress (Vetlesen 2014). Et kjent militært eksempel er helikopterpilot Hugh Thompson som gikk inn for å stoppe massakren på sivile ved My Lai i 1968. Da Thompson oppdaget at amerikanske tropper var i gang med å skyte ubevæpnede sivile, landet han helikopteret mellom dem og de amerikanske soldatene og ga skytteren beskjed om å rette våpnene mot soldatene til de sårede vietnameserne hadde blitt evakuert. Slike heldedåder forekommer, men er sjeldne. Skal man motvirke moralske overgrep som følge av gruppepress, er det nødvendig å arbeide bevisst for å skape en gruppekultur der det er rom for *direkte tilbakemeldinger* og *kritisk tenkning*. Ved å arbeide aktivt i et team for å skape uformelle normer som fremmer *flerstemthet*, kan man motvirke de farene som nærheten representerer (Waal, 2012). Hvis normene i en etablert gruppe fremmer åpenhet og direkte tale, kan de brukes for å motvirke farene en sterk gruppe kan representere. Skal dette være mulig mener vi det er vesentlig at gruppens uformelle normer drøftes og granskes. Teamet bør derfor også trenes og testes av eksterne personer for å unngå at kulturen blir lukket og intern. På den måten kan man motvirke gettoisering og bidra til at det utvikles en kultur preget av *transparens*. Det kan innvendes at dette kan skape ineffektive grupper fordi alt skal drøftes og prosesseres. Innvendingen er relevant. Samtidig er situasjoner i krig så komplekse og utstyret som brukes så avansert at man er helt avhengig av velfungerende team der alle tar ansvar.

Moderne teknologi og fysisk avstand

En dronepilot kan angripe mål i Pakistan eller Afghanistan, mens han selv befinner seg i sikkerhet i en container i ørkenen i New Mexico. Inni containeren følger dronepilotene krigen på nært hold selv om de både fysisk og geografisk er langt unna operasjonsområdet. Straks de trer ut av containeren og overlater joysticken til neste dronepilot, trer de inn i en helt annen livsverden der det er fred. Brandon Bryant er 27 år og har arbeidet 5 år som dronepilot. Han gjennomførte 6000 flyturer som dronepilot før han sluttet i 2012. Han opplevde at synsintrykkene var så sterke at det skapte en nærhet til det han var med på. I en svensk dokumentar beskriver han hvordan et spaningsoppdrag kan foregå i flere døgn for å forberede et angrep.¹⁸ Det tar 16 sekunder fra han trykker på avtrekkeren til bomben treffer. Da han angrep en bygning utenfor Bagram nord i Afghanistan, så han plutselig et lite barn komme frem bak huset. Bildet av hendelsen bærer han fremdeles med seg.

Bryant mener det er galt å bruke droner mot andre som ikke har samme teknologi og ikke har mulighet til å forsvare seg. Bare i Pakistan er 3581 personer drept i droneangrep. Blant dem regner man med at det er 884 sivile og 197 barn. Mennesker som lever i Pakistan hører stadig duren fra dronene. Lyden minner dem om døden og skaper en konstant frykt.

Bruken av fjernstyrte og automatiserte droner i dagens militære konflikter tematiserer forholdet mellom avstand og nærhet. Når man kan operere fra avstand, utenfor rekkevidden av motstanderens våpen, reduseres risikoen for egne tap. Fordi økt fysisk avstand ofte medfører psykologisk distansering, kan det oppleves enklere å ta liv (Grossman, 1996).

Å vite hva man gjør og hvilke konsekvenser ens handlinger har er avgjørende for å handle moralsk ansvarlig. Hvis avstanden medfører at man ikke lenger har noen forståelse for den lidelsen man forårsaker fordi man sitter trygt plassert utenfor krigsteateret på den andre siden av jordkloden, har avstanden blitt et moralsk problem. Mye av debatten om bruk av droner i krigføring de senere årene har nettopp dreid seg om hvordan denne typen teknologi bidrar til å *fremmedgjøre* dronepilotene fra det de holder på med. Det er vanskelig å se for seg hvordan man kan utvise respekt for lokalbefolkningen fra et kontrollrom i Nevada, hevder militæretikeren Peter Olsthoorn. Han frykter at den fysiske og psykologiske distansen mellom soldatene og krigens brutalitet vil medføre at det å ta liv blir langt enklere (Olsthoorn, 2011).

Det er grunn til å ta innvendingen på alvor. Teknologi kan bidra til moralsk distansering. Men teknologien

¹⁸ <https://www.tv4play.se/program/kalla-fakta/2328158> (25.02.19 16:41)

gjør ikke bare at distansen til slagfeltet øker. Moderne overvåkingsteknologi medfører at dronepiloten kommer nærmere operasjonsområdet enn det som tidligere var mulig. Når dronepiloter driver etterretning følger de mennesker over tid. Det kan gi dem en opplevelse av dagligliv og nærhet til mennesker som de senere tar livet av. De ser ikke bare menneskelignende objekter, men personer som de kan identifisere seg med. Oberst D. Scott Brenton, som fløy en Reaper-drone i Afghanistan, fortalte en journalist fra New York Times at han og teamet hans ofte fulgte mennesker i deres daglige gjøremål over flere uker, og han beskriver det godt: "I see mothers with children, I see fathers with children, I see fathers with mothers, I see kids playing soccer" (Bumiller, 2012). Slike beskrivelser gjør det ikke enklere å ta liv, men heller vanskeligere. Teknologien kan dermed også bidra til en *rehumanisering* av motstanderen og målet. Bryant og Brenton beskriver begge hvordan den følelsesmessige og psykologiske nærheten som teknologien gir dronepilotene, kan skape moralsk stress. På grunn av teknologien er det vanskelig for dronepilotene å fordreie, overse eller minimere den dødelige effekten en bombe har. ("Disregard of and distortion of consequences" Bandura, 1990).

Moderne droneteknologi kan bidra til å distansere oss fra krigen. Samtidig kan moderne teknologi gi oss detaljert oversikt over den effekten krigen har på bakken og bidra til at soldater ser konsekvensene av sine handlinger. Droneteknologi kan derfor også bidra til å forsterke vår moralske bevissthet. Gjennom teknologien kommer krigen helt nær oss. Det er ikke lenger tusenvis av kilometer som skiller dronepiloten fra krigen, men bare noen centimeter. Dette gjelder også på politisk-strategisk nivå. Den kausale distanse fra en beslutning blir tatt og til den blir gjennomført kan gi psykologisk distansering fordi man ikke har noen klar forestilling om hva beslutningene egentlig fører til på bakken. I motsetning til bombekampanjene under andre verdenskrig har de politiske beslutningstakerne i dag mulighet til å følge operasjonene i "real-time" (Lee, 2018). Å observere konsekvensene av ens beslutninger vekker ikke nødvendigvis sterke følelser hos alle, men det er en konstant påminning om hva man er med på. Da blir det vanskelig å koble sitt moralske engasjement helt ut. Informasjonen om hva man er med på, gjør det vanskelig å bortforklare det ("Moral disengagement and self-deception" Bandura, 1990). Uansett hvor fjernt fra krigen man befinner seg har man moralsk ansvar når man tar beslutninger om bruk av voldsmakt.

Ansvarlighet, vilje til å ta risiko og flerstemthet – en oppsummering

Vestlige styrker har en teknologisk overlegenhet som gir oss muligheter til å ta ut psykologisk eller fysisk avstand til motstanderen. Den moralske utfordringen

bakkesoldater i Afghanistan og dronepiloter i New Mexico står overfor en overraskende like. I begge situasjoner prioriterer vi sikkerhet for egne soldater fremfor plikten til å løse oppdrag og plikten til å beskytte sivilbefolkningen. I begge situasjoner kan soldatene oppleve en psykologisk avstand til motstander og til sivilbefolkningen som medfører at de ikke blir moralsk aktivert. Samtidig viser intervjuet med dronepilot Bryant at det kan skapes psykologisk nærhet til mennesker som befinner seg på stor avstand.

Vi har også sett at nære relasjoner kan skape negativ kohesjon og gruppepress. Skal vi klare å handle moralsk og bruke militære styrker i fredens tjeneste i vår tid, må vi ta de nye utfordringene på alvor. Våre vestlige styrker har tilgang til mer informasjon, bedre teknologi og økonomiske ressurser enn våre motstandere i de operasjonene vi har vært ute i de siste årene. Vi kan velge å prioritere egen sikkerhet fremfor sikkerhet for sivilbefolkningen. Den militære overlegenheten skaper en militær asymmetri som gjør at vestlige styrker vinner de fleste trefninger. Det har ikke brakt oss nærmere fred i Afghanistan. Det er gode grunner for å mene at vi vil ha *større håp om å lykkes* i en fredsoppsettende operasjon hvis vi viser større villighet til å ta risiko for å oppnå tillit blant sivilbefolkningen. Det kan utfordre oss til å operere med en *proporsjonalitet i sårbarhet* der vi så langt det er mulig ikke påfører motstander større tap en vi er villige til å ta selv. Endrer vi operasjonsmønsteret i retning av større nærhet til afghanere, kan det bidra til økt tillit hos lokalbefolkningen. Vi tror dette er helt avgjørende hvis vi ønsker å løse denne typen oppdrag og kunne bidra til en fredelig løsning. Samtidig tror vi det vil øke motivasjonen og opplevelsen av mening blant soldatene. Prisen vestlige styrker må betale er økt risiko.

Opplevelsen av psykologisk nærhet er en viktig grobunn for empati og moral. Derfor vil det være viktig å skape en språklig kultur der vi ikke overdriper bruken av eufemismer eller "tingliggjør" motstanderen. Uformelle normer må utfordres og tas frem i lyset. Skapes det en kultur for flerstemthet i avdelingene, kan det bidra til kritisk tenkning og sikre oss at de uformelle normene i gruppen blir sunne. Vi har gjennom artikkelen henvist til ulike moralske utkoblingsmekanismer. De er med på å skape avstand og fjerne den enkeltes ansvarsfølelse. Kunnskap om moralske utkoblingsmekanismer er vesentlig for en soldat. Vi mener det er avgjørende at soldatene opplæres til å oppleve ansvar for det de er med på. Ansvaret gjelder ikke bare handlinger de utfører, men også utfallet av operasjonen. Vi må unngå ansvarsfraskrivelse ("Attribution of blame" Bandura, 1990). Samtidig har vi sett at psykologisk nærhet også kan være utfordrende og skape sterke bindinger som hindrer oss i å handle moralsk. Vi trenger en nærhetsetikk som helt tydelig ansvarliggjør oss i forhold til den andre, selv om han ikke er fysisk eller psykologisk nær oss.

Litteratur

- Bandura, A. (1990). Mechanism of moral disengagement in terrorism. *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*, ed. Reich, W. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 161-191.
- Baumann, Z. (2000). *Savnet fellesskap*. Oslo: Cappelen akademiske forlag.
- Ben-Shalom, U., Klar, Y., & Benbenisty, Y. (2012). Characteristics of Sense-Making in Combat. *The Oxford Handbook of Military Psychology*, ed. Laurence, J. H., & Matthews, M. D. (OUP USA. 2012)
- Berntsen, T., Dyndal, G., Johansen, S. (2016). Robotisering av krigføring – diskusjonen bør tas. *Når dronene våkner. Autonome våpensystemer og robotisering av krig*, ed. Berntsen, T.A., Dyndal, G.J. & Johansen, S.R. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Bumiller, E. (2012.) A Day Job Waiting for a Kill Shot a World Away. In *New York Times*. July 29, 2012. Nedlastet 23. Februar 2018: <http://www.nytimes.com/2012/07/30/us/drone-pilots-waiting-for-a-kill-shot-7000-miles-away.html>; Internett.
- Haslam, N. (2006). Dehumanization: An integrative review. *Personality and social psychology review*, 10(3), 252-264.
- Hyllengren, P., Nilsson, S., Ohlsson, A., Kallenberg, K., Waaler, G., & Larsson, G. (2016). Contextual factors affecting moral stress: a study of military and police officers. *International Journal of Public Leadership*, 12(4), 275-288.
- Jacobsen, D. (2003). *Hvordan gjennomføre undersøkelser. Innføring i samfunnsvitenskapelig metode*. Kristiansand: Høyskole Forlaget
- Kilcullen, D. (2010). *Counterinsurgency*. New York: Oxford University Press.
- Kvale, S. (1997). *Det kvalitative forskningsintervju*. Oslo: Gyldendal
- Larsson, G. (2010). *Lederskap under stress*. Malmö: Lieber
- Lee, P. (2018). Armed drones: automation, autonomy, and ethical decision-making. In *The Political Economy of Robots* (pp. 291-315). Palgrave Macmillan, Cham.
- Mischel, W. (1996). From Good Intentions to Willpower. *The Psychology of action: linking cognition and motivation to behavior*, RED. Gollwitzer, P. M., Bargh, J. A. (New York: Guilford Press.)
- Nilsson, S., Hyllengren, P., Brandebo, M. F., Waaler, G. & Larsson, G. (2012). *Militära ledaras handtering av akuta stresssituasjoner, med fokus på moraliska dilemma i kombination med akumulerad stress*. Karlstad: Lederskapscentrum
- Nilsson, S., Hyllengren, P., Ohlsson, A., Kallenberg, K., Waaler, G., & Larsson, G. (2015). Leadership and moral Stress: Individual reaction patterns among first responders in acute situations that involve moral stressors. *Journal of Trauma & Treatment*, 4, 261-270.
- Olsthoorn, P. (2011). *Military Ethics and Virtues: An Interdisciplinary Approach for the 21st Century*. New York: Routledge.
- Rest, J. (1986). Moral Development: *Advances in Research and Theory*. New York: Praeger.
- Singer, P. (1972). Famine, affluence, and morality. *Philosophy & Public Affairs*, 229-243.
- Skjervheim, H. (1996). *Deltakar og tilskodar og andre essays*. Oslo: Aschehoug.
- Snider, D., Nagl, J. & Pfaff, T. (2000). Army Professionalism, the Military Ethic, and Officership in the 21st Century. *Pacem* 3 (2), 154.
- Trope, Y., & Liberman, N. (2010). Construal-level theory of psychological distance. *Psychological review*, 117(2), 440.
- Waaler, G., Nilsson, S., Larsson, G. & Espevik, R. (2013). *Ars vitam tollendi – kunsten å slå i hjel*” *Pacem* 16 (1), 5-26
- Waaler, G. (2012). 'Det flerstemte' – en hjørnestein i klokt lederskap. *Pacem* 15 (2), 9-20.
- Welzer, Harald. (2013). *Gjerningsmenn*. Oslo: Press
- Winslow, D. (1998). Misplaced loyalties: The role of military culture in the breakdown of discipline in peace operations. *Canadian Review of Sociology/ Revue canadienne de sociologie*, 35(3), 345-367.